

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIX

Sa. 286

Aralık 2015

ANKARA - 2015

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuri ADIYEKE (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ARSLAN (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bederettin AYTAÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN (Ordu Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. BİRTEN ÇELİK (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyip DUMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe Hatice ERİM (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim GÜLER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Şakarya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Akif KİREÇCİ (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Oya DAĞLAR MACAR (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bige SÜKAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz TEKİN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Aralık 2015 – ANKARA

Belleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeological Bibliographic 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: ÜÇ S Basım Ltd. Şti. 0312 395 9445

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Soloi-Pompeiopolis Kenti'ne Ait Bir Grup Sikke	827
ARSLANTAŞ, NUH: Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçerisi Üzerine Değerlendirme	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar.....	931
GENCER, FATİH: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı.....	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire.....	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği.....	1121
Kitap Tanıtma:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Özetler	1145
İngilizce Özetler	1152
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1162

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: The Coins of Soloi-Pompeiopolis in the İstanbul Archaeological Museums.....	827
ARSLANTAŞ, NUH: Institutions of Jewish Higher Religious Education in Abbasid Period: the Yeshivas.....	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Evaluation on Khans of the Ottoman Period in Diyarbakır	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Extinct Ottoman Heritage in Rusçuk: Waqfs	931
GENCER, FATİH: The Palestinian Opposition Against The Rule of Kavalian Mehmet Ali Pasha.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Female Personnel Employment at the Ottoman Customs: Women Customs Guards (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: The Port of Samsun at the Beginning of the 20 th Century According to French Archival Documents	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: The Family and Marriage Perceptions in the Ottoman Women Magazines: II. Constitution Period.....	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: The Role of History in Cultural Cleansing and Integration Policies: Bosnian Case.....	1121
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Turkish Abstracts.....	1145
Abstracts.....	1152
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1162

KÜLTÜREL TEMİZLİK VE BÜTÜNLEŞME POLİTİKALARINDA TARİHİN ROLÜ: BOSNA ÖRNEĞİ

HÜSNÜ DEMİRCAN*

Giriş

Tarihin görevlerinden biri de yaşanan olayları en doğru, anlaşılabilir ve en yalın biçimde gelecek nesillere aktarmaktır. Bu aktarmanın temel amacı geçmişe bakarak bu günü daha iyi anlamak ve geleceği daha doğru inşa etmektir. Bundan dolayı İbn-i Haldun “tarih, gaye ve amacı şerefli ve faydaları çok olan bir ilimdir”¹ demektedir. Tarihin temeli değişik ırk ve kültüre sahip insanoglunun birbirleri ile kurdukları iyi veya kötü ilişkilere dayanır. İnsanlık tarihinin oluşumunda dini inançların da toplumlar üzerindeki büyük etkisi kesinlikle göz ardı edilemez. Diner tarihi de insanlık tarihinin var oluşu kadar eskidir. Toplumların iyi ve kötüyü tanımlama konusunda kullandıkları en etkili araçlardan birisi de sahip oldukları bu dini inançlardır. Dinin sadece inanç boyutu yoktur aynı zamanda siyasi boyutu da vardır. Zira, din kuralları bir çok toplumda siyasi yöneticilerin davranışlarının meşrulaştırılmasında, hukuki alt yapı oluşturulmasında ve toplum tarafından kabul veya ret edilmesinde büyük bir rol oynamaktadır.²

Bir olayın veya faaliyetin tarih olabilmesi için olayın üzerinden geçen zaman diliminin ne kadar olacağı konusunda tarihçiler bugün bile farklı görüşler ileri sürmektedir. Bu makalede tarih tanımı, bir faaliyetin veya bir olayın tarihi bir olay olarak değerlendirilebilmesi için o faaliyetin veya olayın oluşumuna, gelişimine veya sonucuna istenirse bile artık müdahale edilememesi noktasına gelinmesi olarak ele alınmıştır. Bloch, “tarihte nedenler önceden aksiyom [doğru olduğu herkes tarafından kabul edilen önerme] olarak konulamazlar, bunlar aranır”³ der. Tarih felsefesinin en üst sembollerinden birisi olarak addedilen İbn-i Haldun, tarihsel olayları

* Dr., Başbakan Başmüşaviri, Ankara/TÜRKİYE, husnu.demircan@basbakanlik.gov.tr

¹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1990, s.18. İbn-i Haldun’un sonraki dönemlerde farklı çevirileri için bkz.. Süleyman Uludağ, İbn-i Haldun, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.

² Hasan Onat, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, AÖF Yayınları, Eskişehir, 2005, s. 8.

³ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, B.T. Yayınları, Ankara 1985, s. 95.

incelerken gerçekçiliğin en önemli unsur olduğunu vurgulayarak tarihsel verilerle yaşanan olayların bir metodoloji içerisinde incelenmesi uyum ve zıtlıkların ortaya çıkarılması gerektiğini belirtmiştir.⁴ Bu makalede yukarıda mezkur iki görüşün oluşturduğu felsefi yaklaşıma göre analiz yapılmaya çalışılacaktır.

1. Bosna Tarihine Kısa Bir Bakış

Tarihin normal akış süresine uygun olarak gelişen Ortaçağ Bosna Devleti, bağımsızlığını kazandığı 12. yüzyıl sonuna kadar inen tarihiyle Avrupa'nın eski devletlerinden birisidir. Kotromaniç Hanedanı tarafından yönetilen bu devlet, Osmanlılar tarafından fethedilene kadar özerkti. Nüfusunun büyük bir kısmı Bogomil⁵ kimliğiyle, yaşadıkları coğrafyanın da avantajını kullanarak hem Katolik Papa'nın hem de Ortodoks Kilisesi'nin kurallarından nispeten bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Burada bir noktanın belirtilmesinde yarar vardır. Bogomil itikadı üzerine kurulan Bosna Kilisesi genelde bilinen ve kabul edilen kilise anlayışından ve itikatlarından çok farklıdır. Bosna kilisesinde “haç”, “ikon” ve “heykeller” yoktur. Haç sembolünü zaten nefretin bir işareti olarak kabul ederler. Bu inanca göre Hz. İsa, Tanrının oğlu değil O'nun bir peygamberidir ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve öldürülmesi asla gerçekleşmemiştir. “Incarnation” yani Hz. İsa'nın vücut bulması ise bir hayal ürünüdür. Bunlara ilaveten “Baptism” yani suda kutsama törenlerini kabul etmezler. Kiliselerin ibadet edilecek tek yer olduğunu reddederler ve yeryüzünün her yerinde ibadet edilebileceğini savunurlar.⁶

Bosna kilisesinin akidelerine yakından bakıldığında savunulan inançların aynı konudaki İslami inançlar ile büyük bir paralellik arz ettiği görülür. Bundan dolayı bölge halkının fetihten sonra büyük ölçüde İslam dinine geçmesinin temel nedenlerinden birisi Ortodoks ve Katolik kiliselerin baskılarına boyun eğmemesi ise diğeri de sahip oldukları bu manevi değerlerin İslam dini ile paralellik göstermesidir. Bütün bu olgular İslam'ın bölgede kalıcı olması için bir alt yapı oluşturmuştur.

Osmanlıların bu coğrafyanın etkili toplumu olan Sırplarla savaşmaları 1371 tarihindeki Çirmen Savaşı ile başlamış ve 1521 yılında Belgrad'ın alınmasıyla son büyük savaş yapılmış olur. Bundan sonra 18. yüzyıla kadar süren nispeten bir barış dönemine girilir. Fakat bütün savaşlar arasında 1389 yılındaki Kosova Savaşı Sırp- ların asla unutamayacağı bir savaş olmuştur. Bu savaştan ilham alan Sırp ideologları

⁴ İbn-i Haldunu tarih ve tarihçiler hakkında düşünceleri için bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, s.18-99.

⁵ Bulgar kökenli bu mezhep, tahminen 930 yılında kendisine “Bogomil” (Allah tarafından sevilen) adı verilen bir rahip tarafından kurulmuştur. Esasen Bogomil inancının temeli, Bulgar köylüsünün toprak ağalarının zalimce uygulamalarına karşı gelişen bir tepkidir.

⁶ Noel Malcom, *Bosnia: A Short History*, Mc Milan, London, 2002, s. 27-28.

Sırp halkının Türklere karşı her zaman öfke ve kin beslemeye devam edilebilmesi için bu olayı çeşitli hikâyelerle halkın zihninde sürekli canlı tutmaya çalışmışlardır.⁷ Bu anlayışı Bloch, “tarih bugünü daha fazla meşrulaştırmak için kullanılmaktadır” diye tanımlar.⁸

Nihayetinde 1463 yılının Mayıs ayında Fatih Sultan Mehmet, ordusuyla Bosna Kralı Stjepan Tomašević’in ödemesi gereken vergiyi ödememesi ve Osmanlı’nın hâkimiyeti altına geçmiş olan halka karşı saldırılarda bulunması üzerine Bosna’ya doğru sefere çıktı. İki ay gibi kısa bir zamanda Bosna fethedildi. Ele geçirilen Tomašević’ ise idam edildi. Böylece Bosna Kotromaniç hanedanı da düşmüş oldu. Sonuçta Bosna Devleti 400 yıldan fazla bir süre hükümdarlığını sürdürecektir olan Osmanlı İmparatorluğu’nun eline geçti.

Bosna’nın fethinden hemen sonra burada Osmanlı yönetimi kurulmuş ve bir sancak teşkil edilmiştir.⁹ Bu tarihten itibaren Bosna artık uzun bir barış ve refah dönemine girmiştir. Osmanlı Devleti fethettikleri yerlerdeki toplumlara hiç bir zaman bir asimilasyon politikası uygulamamıştır. Uygulanan istimalet politikası sayesinde Osmanlı egemenliğindeki toplumlarda mevcut her din aynı ölçüde bir çeşit özerk yapıya kavuşmuştur. Bosna’daki bu farklı dinlerin barış içerisinde bir arada yaşamaları ve baskın dinin siyasi bir ayrıcalık olmadığı ancak Osmanlı Sisteminin incelenmesiyle anlaşılır.¹⁰

Osmanlıların Bosna’yı fethetmesi klasik Osmanlı fetih metodlarıyla uygunluk göstermektedir.¹¹ Bosna Kralı Stjepan Tomašević (1461-1463), Papa II. Pius’a yazdığı mektubunda toprakları karşısında yerleşen Osmanlıların, egemenliği altındaki köylüleri özgürlük vaat ederek kendi taraflarına çektiğini ve köylülerin de buna rağbet ettiklerini belirtmektedir.¹² Anadolu’da fethettiği yerlerdeki Müslüman olmayan halklara karşı uyguladığı istimalet ve adaletli politikalarından müspet¹³ sonuç alan Osmanlıların, aynı politikaları Avrupa ve Balkanlar’da da uygulamaya koyması, “Feodal Sistem” altında sömürülen köylüler için bir kurtuluş yolu oluyordu.¹⁴ Bu uygulamalar aynı zamanda Avrupa’daki feodal yapının zayıflamasına ve feodal beylerin toplum üzerindeki kontrolünü kaybetmesine ve askeri güçlerini büyük ölçüde

⁷ Eric D. Weitz, *A Century of Genocide*, Princeton University Press, New Jersey, 2003, s. 42-43

⁸ Bloch, *Tarihin Savunusu*, s. 20.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Hatice Oruç, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 18, s. 249-271.

¹⁰ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 2009, s.169. (Bu eser, *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek* ismiyle Dilek Şendil tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İletişim Yayınları tarafından 2003 yılında yayınlanmıştır.)

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Halil İncelik, “Ottoman Methods of Conquest”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, London, 1978, s. 104-129.

¹² Enes Pelidija, *Sultan Mehmet II, Bosna ve Boşnaklar*, III. Cilt, TTK, Ankara, 2002, s. 57.

¹³ Hüsnü Demircan, *Orhan Gazi ve Gregory Palamas*, A.Ü. S.B.E. Yayınlanmamış Y. L. Tezi, 1993, s.77.

¹⁴ Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, 1955, s. 176-179

kırılmasına neden oluyordu. Osmanlı yönetiminin uyguladığı istimalet politikası Balkanlarda fethedilen topraklardaki yerel halkın Osmanlı idaresini daha kolay benimsemesine neden oluyordu.¹⁵

Osmanlı padişahlarının aynı zamanda Ortodoks kilisesinin ve Ortodoks Hıristiyanların koruyucu ve kollayıcısı olduklarından Sırp Ortodoks kilisesi bölgede giderek ağırlık ve önem kazanmıştır.¹⁶ “Pax Ottomana” diye tanımlanan ve İstanbul’un fethiyle temelleri atılan “Osmanlı Barışı”nın zaten en önemli vasfı da Müslümanların yanında Ortodoks Hıristiyan unsura bir öncelik, hatta diğerlerine göre üstünlük sağlamasıdır.¹⁷ Osmanlı’nın uyguladığı istimalet politikası sayesinde bölgede İslam’ın yayılması sonucu toplumda kendiliğinden kültürel bir değişim yaşanmıştır. Bosnalılar da kendi istekleriyle İslam’ı kabul etmiş ve birçok Türk adetlerini benimsemiştir. Bu değişimden sonra Osmanlılar onları, “Boşnak” olarak niteleyecektir. Müslüman Bosnalılara göre ise artık onlar “Türk” olmuşlardır. Eğitime olan yakınlıklarından dolayı bölgeden devlette görev yapan birçok üst düzey yönetici çıkmış ve seçilen gençler arasından çok önemli komutanlar yetişmiştir.¹⁸ Böylece, diğer Balkan devletleri ile mukayese edildiğinde Boşnaklar, hem Bosna’da hem de Osmanlı Başkent’inde seçkin zümreler oluşturmuşlardır.¹⁹

Osmanlı Devletinin buradaki hâkimiyeti, Bosna’nın 1878 yılında Avusturya - Macaristan İmparatorluğu’na verilmesine değin sürmüştür. Avusturya – Macaristan, Bosna’daki Osmanlı idari ve sosyal yapısını fazla değiştirmeden devam ettirmiştir. Ancak, bundan sonra bazı zamanlar bölgede imparatorluğa karşı ayaklanmalar olmuş ve bu ayaklanmalarda bölge halkı din farkı gözetmeksizin Avusturya’ya karşı topyekûn bir iş birliği yapmıştır. Bunun farkına varan imparatorluk yetkilileri bölgede Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanları karşı karşıya getirerek halkın birliğini bozmaya çalışmıştır. 1908 yılında İmparatorluğun bölgeyi ilhak etmesi üzerine yerel ayaklanmalar olmuştur. Zaten Birinci Dünya Savaşı’nın fitili de veliaht prens Ferdinand ve eşinin “Kara El” (Црна рука, *Crna ruka*) isimli bir örgüt tarafından bir suikast sonucu öldürülmesiyle bu toprakların merkezi olan Saraybosna’da ateşlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki gelişmeler ise bölge halkı için tam bir felaket olmuştur. Osmanlı yönetimi altında tüm Balkanlar, bağımsızlıklarından sonraki dönemlerine kıyasla daha çok barış dönemi yaşamışlardır. Zaten Osmanlı dönemi sayılmaz ise Bosna tarihi bir savaş tarihi gibidir.²⁰

¹⁵ Melek Delilbaşı, “Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara, 2002, s. 31-38.

¹⁶ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 202

¹⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2003), s. 6.

¹⁸ Douglas A. Phillips, *Bosnia And Herzegovina*, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2004, s. 55.

¹⁹ Todorova, *Imagining the Balkans*, s. 178.

²⁰ Jeanne M. Haskin, *Bosnia And Beyond*, Algora Publishing, New York, 2006, s. 21-25.

2. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Bosna

İkinci Dünya Savaşı'nda Bosnalı Müslümanlar savaş sonrası kendilerine özerklik vaat eden Komünist Parti'yle birlikte mücadele etmişler; ancak bu sözler daha sonra yönetimi ele geçiren Komünist Parti tarafından tutulmadığı gibi yönetimin Müslümanlar üzerindeki baskı uygulamaları da giderek şiddetlenmiştir²¹. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, Sovyet Rusya'nın 1936 yılındaki modelinin çok benzerini 1946 yılında benimsemiş ve yönetim büyük bir titizlikle bu "Stalinist model"²² uygulamaya koymuştur.²³ Bu modele uygun olarak, olarak İslami kurum ve kuruluşlar lağvedilmiş, camiler ve tekkeler kapatılmış, dini kutlamalara son verilmiştir.²⁴ Buna rağmen Bosna'da birçok Osmanlı camii, tekkeler ve 1537 yılından itibaren faal olan Gazi Hüsrev Paşa Medresesi mevcudiyetini korumuştur.

Ancak Tito, Sırp ve Hırvatların önünü kesmek için Bosna'ya diğerleri ile birlikte eşit haklara sahip Cumhuriyet statüsü vermekten de çekinmemiştir.²⁵ Buradaki temel yaklaşım Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun yukarıda anlatıldığı gibi bölgedeki direnişi kırmak için bölge halkını diğerlerine rakip yapma politikasının diğer bir uygulamasıdır. Tito'da bu şekilde aynı politikayı devam ettirmiştir. Görünüşte verilen siyasi haklar hiçbir zaman sosyal hayata yansıtılmamış aksine Müslümanların dini değerlerini değiştirmek için çeşitli provokasyonlar bile organize edilmiştir. Bunlardan "Azra'nın hikayesi"²⁶ bugün bile halk arasında hala anlatılmaktadır. Bu olaydan sonra 29 Eylül 1950 yılında Zar ve Terce'de feraceyi yasaklayan kanun yürürlüğe girdi. Bu kanuna Muhalefet edenlere 20 bin Dinar para ve 2 yıla kadar hapis cezası uygulanmaktaydı. Ayrıca bu kanunu destekleyici fetvalar da verilmişti.²⁷ Müslümanların karşı hareketlerini önlemek amacıyla toplumun ileri

²¹ Giray Saynur Bozkurt, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler Ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (Kış 2010), s. 53.

²² Bu tabirin Yugoslavya uygulamasında, Stalin'in uyguladığı sürgün politikaları ve baskıcı düzenin yerine kuvvetli bir merkezi yönetimin ve tek adam politikalarının göz önüne alınması yerinde olur. Buna Paralel olarak Tito'da ölünceye kadar iktidarını muhafaza etmiştir.

²³ Francine Friedman, *Bosnia And Herzegovina; A Polity on The Brink*, Routledge, London, 2004, s. 22

²⁴ Daha detaylı bilgi için bkz: Neşe Özden, "A Few Remarks on the History of Bosnia", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2007, sayı:21, s. 59-68.

²⁵ Friedman, *Bosnia And Herzegovina*; s. 23

²⁶ Halk arasında Azra diye bir kızdan söz ederler. Aslen Sırp casusu olduğu belirtilen bu kız Saraybosna'daki Başçarşı'da yapılan bir komünist mitingde kürsüye çıkarak Müslümanların muhakkak komünistleri her zaman desteklemeleri gerektiğini anlatmış ayrıca da kadınlara özgürlük isteyerek yüzündeki peçeyi çekerek atmıştır. Mitingde bulunan bir çok kadında O'nun bu hareketini benimseyerek aynı şeyi yapmıştır. Bu olaydan sonra peçe artık Bosnalıların sosyal hayatından hızlı bir şekilde kaybolmuştur. (Anonim).

²⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Enes Durmuşević, "Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. Godine u bosni i hercegovini", *Prošlost-Sadašnjost-Budućnost Glasnik*, s.1066-1067,

^http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/glasnik122007/muslimanskemilicijebosnihercegovini 1941.-1945.pdf

gelenlerine suikastlar düzenlenmiş, bir çoğu öldürülmüş geri kalanlar çeşitli bahanelerle hapse atılarak etkisiz hale getirilmiştir.²⁸

1980 yılında Tito'nun ölmesi ve daha sonra meydana gelen ekonomik krizler devletin yapısını ve felsefesini bozmuştur. Devam eden yıllarda komünist rejim yavaşça dağılmış ve Bosna - Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Slovenya, Karadağ ve Sırbistan gibi yeni devletler ortaya çıkmıştır. Eski Yugoslavya'nın parçalanıp yeni şekli almasında en büyük nedenlerden birisi tabii ki bu ülkede yaşayan insanların sahip oldukları dini ve kültürel farklılıktır. Ancak gerçek etken ise bu halkların sahip oldukları güçlü "milli kimlik"²⁹ duyguları arasındaki farklılıktır.

Bu yeni süreçte Müslümanlar üzerindeki baskılar nispeten hafiflemiş ve bundan istifade ile daha önce İslami inanç ve düşüncelerinden dolayı, arkadaşlarının birçoğu öldürülmüş³⁰ ve kendisi de yıllarca hapiste kalmış olan Aliya İzzetbegoviç'in liderliğinde Demokratik Eylem Partisi (SDA) kurulmuş ve 1990 yılında yapılan seçimleri de kazanarak Aliya İzzetbegoviç Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Aliya İzzetbegoviç'in Cumhurbaşkanı seçilmesi Bosna'nın makus tarihini malesef geri çevirememiş, bölgede huzursuzluklar artarak devam etmiştir. Bu defa yeni kurulacak devletlerin statüsü hakkında taraflar kendi aralarında bir türlü çözüme ulaşamamışlardır. Kanton sistemi gibi özellikle Sırp tarafından desteklenen çeşitli alternatifler yayınlanan haritada, kantonların %70'inin³¹ Sırp kontrolü altına girmesini öngördüğünden dolayı taraflarca reddedilmiştir. Sırp baskın olma isteği ve tüm tarafların (Sırp, Hırvat ve Boşnak) eşit haklara sahip olma talebi, bazı Hırvat politikacıların ikiyüzlü³² hareketlerinden dolayı çözüm yolları da tamamen tıkanmıştır. Bunun üzerine, Bosna-Hersek 1 Mart 1992'de yapılan ve Sırp boykot ettiği referandum sonrasında bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat bu da bir çözüm yolu olmamış, savaşın yaklaşan ayak sesleri daha çok işitilmeye başlamıştır. Zira Sırp, Bosnalıların bağımsızlığını destekleyen ülkelerin bu desteğinin sadece "lafta"³³ kalacağını çok iyi biliyorlardı. Zaten kısa bir süre sonrada sayıları 90.000'in üzerine çıkan Sırp ordusu Bosna'nın büyük bir bölümünü kontrol altına almış ve daha önce hazırlanan katliam planlarını uygulamaya geçirerek tarihin en kanlı sayfalarından birini yazmaya başlamıştır.

²⁸ Haskin, *Bosnia And Beyond*, s. 36.

²⁹ Phillips, *Bosnia And Herzegovina*, s. 9.

³⁰ Bu mücadele esnasında şehid edilmiş olan bazı kişilerin resimleri hala Başarış'da bulunan Moriça Han'da asılı durmaktadır. Bu şehitlerin arasında 15 yaşında gençler bile vardır.

³¹ Friedman, *Bosnia And Herzegovina*, s. 42.

³² Hırvatlar bir taraftan Bosnalılar ile dost gözükürken diğer taraftan Sırplarla gizlice Bosna'yı kendi aralarında paylaşma planları yapmışlardır.

³³ Samantha Power, *A Problem From Hell*, Harper Perennial, London, 2007, s.249.

3. Tarih İş Başında

Her ne kadar kronolojik olarak, Bosna'da yaşanan olaylar yukarıda kısaca zikredildiği gibi gelişmiş olsa da Sırların bu davranışlarını tarihi geçmişin birikimi olan kültürel değerleri ile birlikte ele almakta yarar vardır. Bosna savaşında yaşanan bu olayların komünist rejimin sona ermesiyle kendiliğinden başlamış olması oldukça küçük bir ihtimaldir. Fakat düşünsel olarak daha evvel ince bir şekilde planlanmış olması ve bu planlamanın üzerinden Sırların sahip oldukları tarihi kültürün ve düşünce yapılarının bir avantaj olarak kullanılması ihtimali ise oldukça yüksektir.

Avrupa toplumlarının tarihlerine bakılırsa, geçirmiş oldukları evrelerde genel olarak üç unsurun bu toplumlar üzerinde büyük bir etki bırakmış olduğu görülür. Bunlardan birincisi feodal yapıdır. Hakimiyetin belli sınıflar arasında hiyerarşik bir yapıda dağıtıldığı ve zaman içerisinde gelişerek merkantilizm, kapitalizm ve emperyalizm anlayışına dönüşecek olan bu yaklaşımın temeli tamamen güçlü olmaya, sorunları güç kullanarak ve kısa yoldan çözmeye dayanmaktadır. Avrupa ortaçağ zihniyetine dayanan bu düşüncenin tarihi, din ve ırk ayrımı gözetmeden mevcut otoriteye karşı gelen binlerce ve bazen de yüzbinlerce³⁴ kişinin acımasız bir şekilde yok edildiğini gösteren örnekleriyle doludur. Bu düşüncenin modern zamanlardaki temsilcisi ve Avrupalı en önemli devlet adamlarından biri olan Winston Churchill emperyalizmin bu uygulamalarını bir “sporting game” olarak tarif etmektedir.³⁵

Avrupa kültürünün şekillenmesinde en önemli unsurlardan birisi de kilisedir demek yanlış olmasa gerekir. Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmen kabul ettiği 4.yüzyıldan beri din zaman içerisinde tüm Roma toplumuna hakim oldu. Ortaçağ Avrupa'sında kilise sadece dini görevleri olan bir kurum olmaktan çıkıp feodal bir yapının en büyük parçalarından birini oluşturdu. Kendine ait toprakları, yöneticileri, köleleri, eğitim kurumları ve kuralları vardı. Eğitim kilisenin tekelindeydi ve bazı soyluların çocukları da kilisede eğitim göremek için yetiştirilirdi. Ortaçağ Avrupa düşünürlerinin birçoğu kiliselerden çıkmaktadır. Kilise ile aristokrasi arasında kurulan bu karşılıklı bağ sonucu oluşan sistem aristokrat çocuklarının Papa mertebesine kadar yükselmelerini³⁶ mümkün kılıyordu. Ortaçağda yetişen ve Avrupa'nın düşünsel ve sosyal hayatta modernleşmesini sağlayacak olan düşünce önderlerinin temel eğitimlerini kiliselerde tamamladıklarını da unutmamak lazımdır. Kilisenin düşünsel yapısı ve benimsediği politikalar çağlar boyu şu veya bu şekilde Avrupa'nın siyasi kararlarının şekillenmesine olan etkisini devam ettirmiştir ve halen de devam ettirmektedir. Çağlar boyu Hıristiyanlık Avrupa'nın bel kemiğini oluşturan bir kurumdur.³⁷Avrupa Birliği'nin temel felsefesini kuran, onu tarihi Kutsal Roma İmpa-

³⁴ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, ter. A. Kılıçbay, Parağraf, Ankara, 2005, s. 114.

³⁵ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 46.

³⁶ Papa X. Innocent tanınmış bir aristokrat aileden gelmektedir.

³⁷ İliber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 257.

ratorluğu'nun yerine koyup gelişmesine katkıda bulunan yine bu kilise anlayışıdır. Bakire Meryem'in Avrupa Birliği'nin annesi olması, birliğe katılacak ülkelerin imza törenlerinin Papa X. Innocent'in (X.Innocenzio'nun) heykelinin altında yapılması bu etkilerin görsel yansımalarıdır.

Avrupa toplumlarının şekillenmesinde etken olan diğer bir unsur ise kapitalizmdir veya kapitalizmin bir aşaması olan emperyalizmdir. Ekonomik bir kavram olarak 18. ve 19. yüzyıllarda gelişen bu anlayış, temel olarak tüm kapitalistleri açgözlü ve savaşçı bir davranış göstermeye zorlamıştır. Varlığını devam ettirebilmek ve toplumun üretiminden her zaman daha fazla bir payı kendi hesabına güvence altına alabilmek için kapitalistler kendi aralarında da olmak üzere sürekli rekabetçi ve yok edici bir mücadele içerisinde olmuşlardır.³⁸ Kapitalizm tahakküm etmenin en acımasız yöntemlerini uyguladığından onun tarihi de insanın tahammülüne sığmayan birçok zalimliklerle doludur. Kolonilerde hakimiyetin tesis edilmesi ve sömürünün devam edebilmesi için, yerli halka, köylülere işkence edilip kitleler halinde öldürülmesi, ekinlerin ve evlerin yakılması sömürgeciler için hiç bir zaman bir utanç kaynağı olmamıştır.³⁹ Bir kapitalist yok olmamak için en azından rakipleri kadar hızlı sermaye biriktirmek zorundadır. Diğer bir alternatif ise onun fiziki varlığına son vererek rakibini ortadan kaldırmaktır.⁴⁰ Çağlar boyu gelişen bu ekonomik kapitalizm karakteri, siyasi alana taşındığı ve bir ideoloji şekline dönüştüğü zaman Avrupalı toplumların kolonilerinde uyguladıkları politikalar daha net anlaşılır.

4. Sessiz Dünya

Modern dünyanın tam ortasında İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana tarihin en vahşi olayları yaşanırken, modern toplumlar bu duruma sessiz kalmıştır. Kilisenin eyleme dökülen fikrîsel yansımaları ise Avrupa'nın tam ortasında olan Bosna'da görülmüştür. 1992 yılında Sırp katliamlara başladıkları zaman, demokrasinin ve insan haklarının en büyük savunucularından sadece bir kaç saat uzaklıktaydılar. Üç-dört yıl sürecek olan bu katliamları durdurmak üzere harekete geçmenin Avrupa Birliği, Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliseleri için çok fazla bir süre almayacağı muhakkaktı.

Aynı eylemsizlik ABD'de de görülür. Kuveyt'in işgaline kısa bir süre içinde askeri müdahalede bulunan ABD, nedense Bosna'da olanlara sessiz kalmakta veya oyalama taktikleri uygulamaktadır. Batılı toplumların bu hareketsizlik politikasını Aliya İzzetbegović şu sözlerle ifade etmektedir: "AB liderleri hepimiz ölene kadar konuşup duracaklar".⁴¹ Belki de amaçlanan buydu. Aslında Avrupalıların bu hare-

³⁸ E. K. Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara, s. 32.

³⁹ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 45.

⁴⁰ Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 38.

⁴¹ Timothy J. Lynch - Robert S. Singh, *After Bush*, University Press, Cambridge, 2008, s. 38-39.

ketsizliği Sırlara verilen açık bir destekten veya işlemin tamamlanması beklemekten başka bir şey değildi. Zira Hıristiyanların Müslümanları kurtarmak için diğer Hıristiyanları öldürmesi, kültürlerinde bulunmayan bir unsurdur. Avrupa tarihinde böyle bir olay muhtemelen hiç bir zaman vuku bulmamıştır.

Bosna'da yaşanan katliamlar karşısında dünya medyası ya sessiz kalmayı veya satır aralarında yaşanması doğal veya günlük normal asayiş haberleri şeklinde geçiştirmeyi yeğlemiştir. Bunun temel nedenini de yine tüm dünyada çoğunlukla kapitalistlerin kontrol ettiği⁴² bu medya patronlarının sahip olduğu inanç ve düşüncelerinde aramak gerekmektedir.

Birleşmiş Milletlerin (BM) sessizliği hepsinden önemlidir. BM'in siyasi yapısı ve bu yapıyı kontrol eden güçlerin aynı kültürle yetişmiş olmaları aslında bu sessizliğin temel nedeni olsa gerek. Terör ile mücadele için dünyanın birçok yerine asker gönderen BM, Avrupa'nın ortasındaki terör olaylarını görmemek için başını adeta diğer tarafa çevirmekte tereddüt etmemiştir. BM'nin yapmış olduğu toplantılar Sırlara ölüm ve tecavüzlerin yapılması için zaman kazandırmıştır. BM taraflara silah ambargosu uygulanması gibi aldığı kararlar ile Müslümanların silahlanmasının önüne geçilerek Sırların katliam ve tecavüzlerine daha rahat devam etmelerinin önü açılmıştır. BM bir adım daha ileri giderek kendi güvenli bölgesinde bile binlerce Müslüman kadın, çocuk ve yaşlının ayırım yapılmaksızın Sırlarca katledilmesine⁴³ müsaade etmiştir.

Müslüman halkların yaşadığı devletlerde ise durum daha vahimdir. Müslüman halklar Bosna'da yaşanan katliamlar için feryat ederken Müslüman devletlerin yönetimini oluşturan unsurlar ise ölüm sessizliğine bürünmüş, yaşanan olayları adeta seyretmişlerdir. Devlet ileri gelenlerinin kişisel siyasi açıklamaları veya yardım çabaları yetersiz kalmıştı.

Dünyanın bu sessizliği karşısında Bosna'da senaryo yazıldığı gibi devam etmekteydi. Bu katliamların uygulayıcısı olarak seçilmiş unsur ise Sırlardı. Tarihi bir ideolojinin sürekli yenilediği ve hala Osmanlılara kaybettikleri savaşların intikamının alınmasının gerektiği Sırp toplumuna ideolojik olarak sürekli enjekte edilmiş böylece toplum bu katliamlara çok daha önceden hazırlanmıştı.⁴⁴ Bütün bu olaylardan sonra 21. yüzyılda bile Sırp ilköğretim kitapları Osmanlılar ile Sırların arasında yapılan savaşların temsili resimlerine fazlaca yer vermektedir.⁴⁵

⁴² Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 187.

⁴³ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 234-235

⁴⁴ Aleksandar Popovic ve Darko Tanaškovic gibi birçok Sırp orientalistler Avrupada yaşayan Müslümanlar aleyhine bir çok makaleler kaleme almışlardır. Detaylı bilgi için bakınız: Aleksander Popoviç, *Jugoslovenski Muslimani*, Akvarius, Belgrade, 1990. Darko Tanaškoviç, *Između Kur'ana i Kazana*, Nin, 1989. (Dipnot: Norman Cigar, *The role of Serbian Orientalists in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, (Sarajevo, Institute for RACHIL, 2000), s. 97.

⁴⁵ Republika Sırpka'da okutulan 4. Sınıf tarih kitabı, ISBN 86-17-11124-0

Böyle bir ideoloji ve inanç ile büyütülen ve desteklenen toplumlar, siyaset yapıcılar açısından planlarını en uç noktasına kadar uygulamaya koymak için vazgeçilmez araçlardır ve bu araçların uygulamaları gerçekten çok korkunç olmaktadır. Zira bu toplumlar uyguladıkları eylemleri özümsemiş ve benimsemiş olarak hareket ederler. Asla bu planların gerçekte bir başkasının planları olduğunu ve kendilerinin de birer araç olduklarını düşünemezler ve hatta bunu sorgulamazlar bile. Çünkü yaptıkları eylemi kendileri açısından hiç bir zaman yanlış bir eylem olarak görmeyip muhakkak kendileri tarafından yapılması gereken bir iş olarak algıladılar. Bu onlar için bir görevdir veya diğer bir ifade ile onlar bu görev için seçilmişlerdir.

5. Temizlik İrsal mı, Dinsel mi, Kültürel mi?

Öncelikle “temizlik” kelimesi ile “soykırım” kelimesi arasındaki ince çizginin tespit edilmesi gerekmektedir. “Temizlik” kelimesi bir yerdeki farklı unsurların ayıklanıp uzaklaştırılması olarak ele alınabilir. Bu farklı unsur dinsel olabilir, kültürel olabilir ve irsal olabilir. BM tarafından tanımlanan “soykırım”⁴⁶ kelimesi ise ihtiva ettiği anlam itibarıyla “temizlik” teriminden biraz farklıdır. Zira soykırım bir ırkın, sahip olduğu farklı dinlerine veya yaşadığı değişik coğrafyalara bakılmaksızın tamamen yok edilmesine dayanır. Soykırım yapmak için halkı ikna etmekten ziyade askeri planları hazırlamak gerekir. Askerlere “düşünmeyin”, “bir şey demeyin: şunu yapın ve bunu yapmayın”⁴⁷ demek bir soykırımın gerçekleşmesi için yeterlidir. Soykırım daha geniş bir anlam ihtiva ederken “temizlik” terimi ise daha titiz bir çalışmayı içermektedir. Hangi unsurun “temizliği” yapılacak ise o unsurların titizlikle belirlenmesi, diğerlerinden ayrılması ve yok edilmesi ancak ince bir planlamanın sonucu olabilir. “Temizlik” için hem toplumun ve hem de silahlı kuvvetlerin psikolojik hazırlıklarının daha önceden tamamlanması gerekmektedir.

Çok büyük bir titizlikle hazırlanan bu “temizlik” planları Bosna’da belki planlananın da ötesine geçmiş hayal edilemez bir şekilde uygulanmıştır. Modern savaş tarihi ilk kez, binlerce Bosnalı kadının ve çocuğun sistematik olarak tecavüze uğradığı, işkenceye tabi tutulduğu, şiddet uygulandığı, sivillerin teker teker saklandığı yerlerden çıkarılıp öldürüldüğü bir trajediye⁴⁸ şahit olmuştur. Zira Bosna’da yaşanan zulüm ne bir savaşın normal bir kısmı olarak görülebilir ne de abartılmış savaş

⁴⁶ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 260 A (III) sayılı Kararıyla soykırım şu şekilde tarif edilmektedir: “The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted in 1948, declared that genocide was any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group, as such: a) Killing members of the group; b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group; c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; d) Imposing measures intended to prevent births within the group; e) Forcibly transferring children of the group to another group”.

⁴⁷ Samantha Power, *A Problem From Hell*, s. 249

⁴⁸ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 214-220

hikayeleri olarak ele alınabilir.⁴⁹ Bosna'da yaşanan vahşetin boyutları o derece kötüdür⁵⁰ ki bazen insan bilgi vermek için bile olsa bunları yazmaktan çekinmektedir. Sadece “bir babanın kendi kızının ırzına geçmeye zorlanması veya Sırp askerlerinin ırzına geçtikleri 9 yaşındaki küçük kızlarının ölümünü annesinin ve babasının parmaklıklar arkasından seyretmek zorunda kalması”⁵¹ cümlesi bu vahşetin boyutunu sergilemek için yeterlidir. Devletlerin istihbarat raporları bu vahşetin görünen kısmını resmi olarak belgelemektedir.⁵² Bu öyle bir vahşettir ki bazı yazarlar “Bosna’da bu tecavüzleri işleyenlerin tespit edilip en yakın ağaca asılmasında” bir sakınca görmemektedirler.⁵³

Bu vahşeti, psikolojisi normal olan bir insan işleyemeyeceğine göre Sırpaları bu derece harekete geçiren dürtü ne olabilir? Bu sorunun cevabını Sırpaların mantıklarında aramak belki de en doğru yol olsa gerektir. Avrupa toplumlarının gelişimini etkileyen temel unsurlardan yukarıda kısaca bahsedilmişti. Bunlara ilaveten Sırpaların düşünsel yapılarını şekillendiren çok önemli başka bir etken daha vardır. Bu etken Sırp Milliyetçiliğini şekillendiren Sırp ideologlarının ve siyaset yapıcılarının teşvik ve destekleriyle Müslümanlara karşı geliştirdikleri eylem ve düşüncelerinden başka bir şey değildir. Bütün Sırp toplumunun her ferdine bu fikirler yüklenmiş ve bunun sonucunda sözlüklerinde Müslümanlara karşı merhamet kelimesi ortadan kaybolmuştur. Sırpaların böyle bir durumda ne yapması gerektiği zaten yüzyıllar öncesinden Njegos’un Destan’ında çok açık bir şekilde belirtilmişti.⁵⁴

Osmanlıların 1354 yılında Çanakkale Boğazı’nı geçmeleriyle başlayan Türk ilerleyişi sonucu Türk kültürü yaklaşık 650 yıl Avrupa’da kalmıştır. Osmanlı’nın ha-

⁴⁹ Joan Hoff, “American diplomacy: retrospect and prospect”, *American Foreign Relations Reconsidered, 1890–1993, Editör*, Gordon Martel, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2003, s. 225.

⁵⁰ Weitz, s. 234-235.

⁵¹ Power, “*A Problem From Hell*”, s. 251, 265.

⁵² “Aralık 1995 the CIA tahminine göre 156,600 sivil ölmüş, çoğu Srebrenica’dan olmak üzere 7.000 kişi kayıp, 81.500 asker ölmüş, toplamda ise ölenlerin sayıları 200.000 geçmektedir. BM İnsan Hakları Komisyonu 12.000 kadının Sırp tarafından tecavüze uğradığını belirlemiştir. Bütün bu rakamlar tahmini olup gerçek rakamlar çok daha yüksektir”. Weitz, *A Century of Genocide*, s. 229-230.

⁵³ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 2009, s. 138.

⁵⁴ Bu destanda şu mısralar yer almaktadır:

We put them all unto the sword, All those who would not be baptiz’d; But who paid homage to the Holy Child Were all baptiz’d with the sign of Christian Cross, And as brother each was hail’d and greeted. We put to fire the Turkish houses, That there might be nor stick nor trace	Of these true servants of the Devil! From Cetinje to Tcheklitche we hied, There in full flight the Turks espied; A certain number were by us mow’d down, And all their houses we did set ablaze; Of all their mosques both great and small We left but one accursed heap, For passing folk to cast their glance of scorn
---	---

Bkz. Weitz, *A Century of Genocide*, s. 194.

kimiyetine giren toplumlardan en önemlisi Bosnalılardır. Zira burada yaşayan toplumlar Osmanlıyı sadece bir egemen güç olarak kabul etmeyip kültürel bir birliktelik meydana getirmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak Bosna'da yaşayan halk diğer kültür tarafından red edilmiştir. Bosnalıların bu kültürel değişimi Sırp ideologları tarafından bir "ihamet"⁵⁵ olarak kabul edilmektedir. Osmanlıların kurmuş olduğu yönetim sistemindeki istimalet politikası sayesinde tüm kültürlerin kendi değerlerini muhafaza ederek devam etmesi sağlanmıştır. Kendi tercihleri ile bir kültür devrimi gerçekleştiren ve Avrupa kültürü ile farklılaşan Boşnaklar artık Sırpların gözünde bir nevi "Türk"⁵⁶ olmuşlardır. Avrupalı siyaset yapıcılara göre bölgede İslam'ın yayılması sonucu meydana gelen İslami kimlik mevcut yapıyı çok karışık hale getirmiştir.⁵⁷ Avrupa'nın kültürel değerleri ile böyle bir ayrışımı gerçekleştiren Boşnaklar'ın Avrupa'nın kültürel değerlerini hala taşıdığına inanan Sırp tarafından dışlanması Sırp ideologları tarafından sıkça yapılan bir propaganda metodu haline gelmiştir. Bu düşünce aslında sadece Sırlara özgü değildir. İngilizler bile tüm Osmanlı egemenliğinde yaşayan Balkan devletlerini Türklerin dostu ve Hıristiyanların düşmanı olarak kabul ediyorlardı.⁵⁸

Bu temelden hareket ile Avrupa medeniyetine dahil olmayan her şeyin tamamıyla temizlenmesi ve ortak bir kültüre sahip olma arzusunda olan bir Avrupa Birliği'nin kurulabilmesi için bu gerekliydi. Avrupa Birliği'nin haritası yeniden çizilecek ve bu birliği oluşturan homojen devletler ve din kardeşliğinin tesis edildiği toplumlar eski krallıkların kalıntıları üzerinde yeniden kurulacaktı⁵⁹ Bu noktada zaten Sırp milliyetçilerinin düşüncelerinin şekillenmesinde Avrupa siyasetinin ve Kilise mensubu siyaset yapıcılarının etkisi açıkça görülebilir. Kısaca özelde Sırbistan'ı ve genelde de Avrupa'yı Avrupalı olmayan unsurlardan temizleme projesinin ilk modern denemesi yapılmıştır. Bu projede "tarihi bekçiler" olan Sırlara diğer bir ifade ile karşılaştıklarından beri Osmanlı'dan nefret ettirilen bir topluma "tarihi bir görev" verilmiştir.

Genelde Bosna'da yaşanan olayları inceleyen araştırmacıların büyük çoğunluğu buradaki olayları etnik bir temizlik olarak tanımlarlar. Ancak "Etnik temizlik" farklı bir ırkın diğerini yok ederek bölgede tek ırka ve kültüre dayalı homojen bir yapı oluşturulması diye tanımlanırsa⁶⁰ Bosna'da yaşananlar bir "etnik" temizlik değildir. Çünkü Sırp ile Boşnakların aynı etnik yapıda oldukları, Boşnakların orijinal dinlerini terk eden gerçek Sırp oldukları Sırp ideologları tarafından ileri

⁵⁵ Norman Cigar, *The role of Serbian Orientalists in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, Sarajevo, Institute for RCHIL, 200, s. 97.

⁵⁶ Cigar, *The role of Serbian Orientalists*, s. 98.

⁵⁷ Weitz, *A Century of Genocides*, s. 202.

⁵⁸ Todorova, *Imagining the Balkans*, s. 100.

⁵⁹ Weitz, *A Century of Genocides*, s. 42-43.

⁶⁰ Phillips, *Bosnia and Herzegovina*, s. 47.

sürülmektedir.⁶¹ Dolayısıyla Bosna'da yaşananları sadece bir etnik temizlik olarak nitelemek çok kuvvetli bir argüman olmasa gerekir. Görüldüğü üzere etnik temizlik tanımı Bosna'da farklı zamanda, farklı mekânda ve farklı olaylarda farklı şekillerde kullanılmıştır.

Bosna'da yaşanan sadece “dini bir temizlik” de değildir. Zira komünist rejimden çıkan bir toplum göz önüne alınacak olunursa, bu toplumun şekillenmesinde dini değerlerin etkin olduğunu söylemek çok mümkün olmasa gerekir. Bunun örnekleri Bosna'da görülmüştür. İslam'ı sadece adı ile bilenlerin sayısı 1992'den önce daha çoktu. 1992 yılından önce Sırplarla evlenen Boşnak kızların ve erkeklerin sayısı giderek artmaktaydı ve bu evliliklerde geleneklere uygun olarak gayrimüslim Sırp erkeklerinin din değiştirerek İslam'ı kabul etme şartı pek de aranmıyordu. Bunlara ilaveten, Bosna'da yaşayan bir Yahudi toplumu olduğu da bilinmektedir. Fakat bazı organizasyonlar, Yahudilerin katliamdan hemen önce güvenli bir biçimde şehri terk ederek İsrail'e ulaşmalarını sağlamıştır.⁶² Eğer bir din savaşı olsaydı Yahudilerin de bertaraf edilmesi gerekmekeydi. Sonuç olarak toplumdaki din olgusunun Bosna'da yaşananlar için esas bir neden olduğu görüşü de bir ölçüde zayıf kalmaktadır.

Bosna'da yaşananları nitelendirmek için geriye sadece kültürel bir temizlik tanımlaması kalmıştır. Medeniyetlerin çatışması, makro seviyede farklı kültürlerle sahip devletlerin uluslararası kuruluşları ve üçüncü tarafları kontrol edip tamamen kendi kültürel ve dini değerlerini güçlendirmek için gayret göstermesi sonucunda ortaya çıkar.⁶³ Tarihsel olarak Avrupa'nın İslam ile tanışması çok daha eski olsa da burada en çok etkiyi yapan unsur Türklerdir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Avrupa'nın demografik yapısında büyük değişiklikler olmuştur. Bulgaristan ve Yunanistan gibi yerlerde Müslüman gayrimüslim nüfus oranı çoğunlukla yer değiştirmiş fakat büyük göçlere rağmen Bosna'daki bu oran çok fazla değişmediği gibi “Türk” kültüründe ve yaşayışında eskiye nazaran bir dönüş de olmamıştır. Medeniyetlerin çatışması, mikro seviyede ise değerleri birbirine yakın olan toplumların genellikle güç kullanarak diğerinin üzerinde ve topraklarında hakimiyet kurmak istemesinden dolayı olur.⁶⁴ Aslında Bosna'da yaşanan olaylar bu temelde düşünülecek olunursa tanımlama ile yaşananların büyük bir benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Bosna'da yaşananlar, medeniyetler çatışmasının nedenlerini hem makro hem de mikro seviyede bir arada içermektedir. Bosna'da yaşananlar mikro seviyede bir “kültür temizliği”dir. 20. yüzyıldan itibaren şu teori ileri sürülmüştür: “Bosnalılar sağı solu belli olmayan Sırp veya Hırvatlardır. Bunların ataları yanlışlıkla İslamı

⁶¹ Cigar, *The role of Serbian Orientalists*, s. 97.

⁶² Denis Dzidic, *War Tears Heart out of Bosnia's Jewish community*, Balkan Insight, s.1. (Denis Dzidic bir BIRN's Justice Report muhabiridir. Justice Report ve Balkan Insight dergileri BIRN yayım organlarıdır.)

⁶³ Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilisation”, *Foreign Affairs*, (1993, Vol, 72, No:3), s. 29.

⁶⁴ Huntington, “The Clash of Civilisation”, s. 30.

kabul etmişlerdir, şimdi ise bunların eski yuvalarına geri döndürülmeleri gerekmektedir. Yuvalarına dönmemeye direnenler için de ne yapılması gerektiği yine yıllar önce “vaftiz olmayanların hepsini kılıçtan geçirmek”⁶⁵ cümlesiyle açıklanmıştır.

Bu katliamın mikro seviyedeki tek amacı bölgedeki kültürel birliğin sağlanmasıdır. Avrupa kültürüne yabancı ve tehdit⁶⁶ olan unsurun ayıklanıp atılmasından ibarettir. Bunun içindir ki Bosna’da yaşayan bazı Sırlar, kültür katliamından önce haberdar edilip sessizce şehirleri terk edip Sırbistan’a göç etmişlerdir. Kalanların bazıları ise Sırlara istihbarat sağlamışlardır. Bu şekilde de benzer unsurun yok olması engellenmiş veya zarar görmeden muhafaza edilmiştir. Ne gariptir ki evlerini terk eden Sırları olaklardan habersiz Müslüman komşuları uğurlamakta⁶⁷ ancak buna karşın yıllardır birlikte yaşadıkları Müslüman komşularının kısa bir zaman sonra öldürüleceklerini bilen Sırlar ise onlara asla olaklardan bahsetmemektedirler. Müslüman Bosnalılar ise “yıllarca beraber yaşadıkları bu insanlardan böyle bir davranışı asla beklememektedirler”⁶⁸ Osmanlı hâkimiyetinden sonra Bosnalılara karşı 10’dan fazla soykırım uygulanmıştır.⁶⁹ Sırların bu davranışı ancak etnik milliyetçiliğin son zirvesi olarak tanımlanabilir.

Bosna’da yaşananlar makro seviyede de bir kültür temizliğidir. Tarihsel bir yolda yürüyen Avrupa kendi içerisinde farklı bir unsuru istememektedir ve homojen bir yapı oluşturmak amacındadır. Bunu sağlamak için Avrupa gerekirse kendi çıkarlarını savunmak üzere farklı kültürlerle veya medeniyetlerle mücadelede askeri ve ekonomik güce er veya geç başvurmak zorunda kalacaktı.⁷⁰ Avrupa siyaset yapıcıları, 1973 yılında yaşanan petrol krizini göz önüne alarak bugün bile enerji kaynaklarının önemli bir kısmına hakim olan İslam medeniyetini açıkça karşlarına almaktan çekinmişlerdir. Bunun için Bosna’da yaşananları bazı siyaset yapııcılar “etnik temizlik” diye tanımlamayı tercih ederken⁷¹ diğerleri de “soykırım (genocide)”⁷² gibi terimleri kullanmayı uygun görmüşlerdir. Hatta burada yaşananlar “Bosna iç savaşı”⁷³ olarak bile tanımlanmıştır. Ama asla hem Avrupalı siyaset yapııcılar hem de Avrupalı düşünürler yaşananları tanımlamak için özellikle bir “kültürel temizlikten” bahsetmemeye özellikle dikkat etmişlerdir. Kilselere dokunulmayıp, içlerinde Ferhadiye Camii gibi tarihi değeri olan yüzlerce tarihi caminin yıkılıp, kütüphane-

⁶⁵ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 206.

⁶⁶ Cigar, *The role of Serbian Orientalists*, s. 101-105.

⁶⁷ Phillips, *Bosnia and Herzegovina*, s. 45.

⁶⁸ Power, *A Problem From Hell*, s. 255.

⁶⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Smail Ćekić, *The Agression on Bosnia and Genocide Against Bosniaacs 1991-1993*, Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law in Sarajevo, Sarajevo, 1995.

⁷⁰ Huntington, “The Clash of Civilisation”, s. 49.

⁷¹ Power, *A Problem From Hell*, s. 288.

⁷² Jeanne M. Haskin, *Bosnia And Beyond*,; Algora Publishing, New York, 2006, s. 121.

⁷³ Power, *A Problem From Hell*, s. 282.

lerin ve arşivlerin içindeki değerli kitapları ve tarihi kayıtlarla birlikte yakıldığı ve sadece belli bir dinin mensuplarının yok edildiği bir olayın irdelenmesi bu işlemin tamamen kültürel bir temizlik olduğunu kanıtlar.

6. Sorun Bugün Sadece Şekil Değiştirmiştir

1995 yılında Bosna’da yaşanan vahşet Müslümanların direnç gücü elde etmeleriyle son bulmuştu. Ancak sorunun temel çözüm formülünü geliştirmek yerine sorunun tanımlanmasını basit bir iç savaşa indirgeyen araştırmalar, esas nedenleri görmezlikten gelme ve üstünü örtmek için yapılan çalışmalar sorunun önümüzdeki zaman diliminde de “var olma” ihtimalinin olduğu anlamını taşımaktadır. Bosna Hersek’te kurulan yeni siyasi yapı muhtemelen bu mantık üzerine inşa edilmeye çalışılmaktadır.

Avrupalı siyaset yapıcılar ve ideologlar düşünce yapılarını değiştirmek, yapıcı ve kalıcı çözümler üretmek yerine, daha önce uyguladıkları siyasetin bir devamı olarak ortaya daha karışık bir yapı koymuşlardır. Bir taraftan kültürel farklılığı devam ettiren unsurun yönetim zafiyetleri artırılırken diğer taraftan kültürel olarak aynı olan unsurun yönetim eksiklikleri giderilerek devlet sistemi kuvvetlendirilmiştir. 1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşması bu argümanın en belirgin göstergesidir⁷⁴. Bosna Hersek’te yapılan Anayasa ve ortaya konan yeni yönetim şekli, yapısı tek gövdesi üç başlı bir ejderha gibidir.⁷⁵ Hangi başın karar vereceği üzerinde uzlaşmak zor olduğu gibi bu vücudun hangi başı takip edeceği konusunda da fikir birliği sağlanması mümkün gözükmemektedir. Bu zıtlığın doğal gelişimi sonucunda da sistem kendi kendini yok edecektir. Çünkü Dayton Anlaşması ile Bosna Hersek’te ortaya konan sistem üç başlı bir hükümettir. Bu sistemin kurulmasındaki esas amaç “farklı unsur” olan Bosna’nın her zaman için güçsüz, örgütsüz ve savunmasız kalmasının sağlanması olsa gerekir. Fakat birliği oluşturduğu varsayılan “aynı unsurun” Sırp Cumhuriyeti’nde ise yönetim merkezileştirilmiş, devleti temsil eden ve çalıştıran tüm yapılar kuvvetlendirilmiştir.

Sonuç

Tüm tarih süreç göz önüne alındığı zaman, Osmanlı yönetimi hariç, Bosnalılar gerçekten zor zamanlar geçirmiş bir toplumdur ve zorlukları önümüzdeki yıllarda da devam edecek gibi gözükmemektedir. Coğrafya olarak Avrupa’nın ortasında olması bu topluma bir avantaj sağlamadığı gibi bulunduğu coğrafyada yaşayan toplumlar-

⁷⁴ Dayton Anlaşması’nın tahlili başka bir çalışmanın konusu olduğundan bu çalışmada detaylar üzerinde durulmayacaktır.

⁷⁵ Phillips, *Bosnia and Herzegovina*, s. 64-65.

dan farklı kültürel değerlere sahip olması da çok büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Bu farklılıkların izale edilmesi için içinde bulunduğu coğrafyanın tüm unsurlarının bir şekilde katıldığı ve tarihte eşi görülmemiş vahşi bir projenin bilinçli bir şekilde uygulandığı bu zaman diliminde yaşananların esas etkeni kimlerdir? Bu sorunun cevabı yine bu coğrafyada yaşayan, bu projeye dolaylı veya doğrudan katkı yapan, planlayan, uygulayan veya hiç bir katkıda bulunmayıp sessiz kalan ve yetkili olup yetkilerini bu vahşetin engellenmesi için kullanmayan herkeştir. Ortada sadece tek bir “günah keçisi” yoktur bilakis bir sürü vardır. Yaşanan felaketlere rağmen söz konusu farklılıklar yine giderilememiş aksine durum daha da keskinleşmiştir. Bunca vahşetten elde edilen tek şey ise sadece çekilen acılar ve akan gözyaşları olmuştur.

Avrupa’yı hangi değerlerin oluşturduğunun dahi kesin bir tanımlamasının yapılamadığı bir ortamda, Avrupa’da kurulmak istenen birliğin “aynı kültür”ü sağlama ve muhafaza etme politikaları, bu coğrafyada bulunan “farklı unsurları” kendilerine bir tehdit olarak görüp yok etmek planları üzerine kurulmak istendiği sürece bu acı ve gözyaşlarının daha da artarak akacağı muhtemeldir. Avrupa’da “aynı unsur”un bile yakın bakışta çok farklılıklar gösterdiği malumdur. Böylece ileride çekilecek acıların maalesef tüm Avrupa’yı kapsama ihtimali de oldukça yüksektir. Bunun yansıması da Bosna’da oluşturulan siyasi yapıda çok açık görülmektedir. Bir tarafta geleceğin “aynı unsur”u içeren devleti inşa edilirken diğer tarafta ise “farklı unsur” için zaman içerisinde yok olmak üzere oluşturulan bir sistem kurulmaktadır. Sırp Cumhuriyetinin bir truva atı gibi denklemde tutulması ve nihayetinde Sırbistan ile birleşme arzularının muhafaza edilmesi bu yapının uzun süreli kurulmadığının bir göstergesidir. Hırvatlar içinde aynı şey söz konusudur.

Bütün bu sorunlara nihai çözüm ise “aynı unsurları” oluşturma politikalarının üretilmesinden ve uygulamalarından hızla vazgeçilip, bunun yerine “farklı unsurları” da içeren yapıların aynı coğrafyada bir arada yaşamalarını sağlayacak çözümler üretilmesinden geçmektedir. Avrupalı siyaset yapıcıları farklı unsur ve kültürlerle mümkün olan en üst seviyede nasıl uyum sağlanacağı yönünde politikalar üretmedirler. Bütün bu sorunların çözümü için çeşitli politikalar geliştirilip uygulanmaya konması Avrupa’daki sosyal uzlaşa için bir gerekliliktir.

KAYNAKLAR

Barkan, Ö. L., *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, B.T. Yayınları, Ankara, 1985.

Bozkurt, Giray Saynur, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler Ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (Kış 2010), s. 55-95.

Çigar, Norman, *The role of Serbian Orientalists in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, Sarajevo: Institute for RCAHIL, 2000.

Ćekić, Smail, *The Agression on Bosnia and Genocide Against Bosniacs 1991-1993*, Sarajevo: Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law in Sarajevo 1995.

Delilbaşı, Melek, "Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara 2002, s. 31-38.

Demircan, Hüsnü, *Orhan Gazi ve Gregory Palamas*, A.Ü. S.B.F. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Dawson, Christopher, *Understanding Europe*, Sheed & Ward, New York 1953.

Durmuşević, Enes, "Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. Godine u bosni i hercegovini", *Prošlost-Sadašnjost-Budućnost, Glasnik*, <http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/glasnik122007/muslimanskemilicijebosniihercegovini1941.-1945.pdf>

Drew, Joseph, "Europe on the Road to Redefinition", *Redifining Europe*, ed. Joseph Drew: Rodopi, Amsterdam 2005.

Dzidic, Denis, *War Tears Heart out of Bosnia's Jewish community*, Balkan Insight, 22 December 2008, s.1-8.

Eberts, Mirella, "The Catholic Church and Poland's Accession to the European Union", *Redifining Europe*, ed. J. Drew: Radopi, Amsterdam, 2005.

Friedman, Francine, *Bosnia And Herzegovina; A Polity on The Brink: Routledge*, London, 2004.

Gül, Muammer, *Orta Çağ Avrupa Tarih*, BKS, İstanbul, 2010.

Halper, Stefan - Jonathan Clarke, *America Alone The Neo-Conservatives and the Global Order*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Haskin, Jeanne M0. *Bosnia And Beyond*: Algora Publishing, New York 2006.

Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, ter. A. Kılıçbay: Parağraf, Ankara 2005.

Hoff, Joan, "American diplomacy: retrospect and prospect", *American Foreign Relations Reconsidered, 1890–1993*, Edited by Gordon Martel, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2003, s. 211-234.

Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilisation", *Foreign Affairs*, 1993, Vol, 72, No:3, s. 22-49.

Hunt, E. K., *İktisadi Düşünce Tarihi*, terc. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara, 2008.

İbni Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1990.

İnalçık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, London, 1978, s. 104-129.

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1955.

Lynch, Timothy J. ve Robert S. Singh, *After Bush*, University Press, Cambridge 2008.

Malcom, Noel, *Bosnia: A Short History*, Mc Milan, London 2002.

Muller, Jerry Z., "US and Them", *Foreign Affairs*, March/April 2008.

Onat, Hasan, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, AÖF, Eskişehir 2005.

Ortaylı, İlber, *Avrupa ve Biz*, Turhan Kitabevi, Ankara 2007.

———, *Osmanlı Barışı*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Oruç, Hatice, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 18, s. 249-271.

Özden, Neşe, "A Few Remarks on the History of Bosnia", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2007, sayı: 21, s. 59-68.

Pelidija, Enes, *Sultan Mehmet II, Bosna ve Boşnaklar*, III. Cilt, TTK, Ankara, 2002.

Phillips, Douglas A., *Bosnia and Herzegovina*, Chelsea House Publishers, Philadelphia 2004.

Power, Samantha, *A Problem From Hell*, Harper Perennial, London 2007.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 2009.

Weitz, Eric D., *A Century of Genocide*, Princeton University Press, New Jersey 2003.